

The Sassanian Pahlavi Inscriptions of Vigol Fire Temple; Evidences of the Burning Fire Temple of Vigol in the Early Islamic Centuries

Montazerzohouri, M.¹; Javeri, M.²; Weber, D.³

Type of Article: **Research**

Pp: 233-252

Received: 2022/12/22; Accepted: 2023/01/23

<https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.22.233>

Abstract

The historical site of Vigol and Haraskan is located near Aran and Bidgol city in the north of Isfahan province. The archaeological studies of the first season of this site led to the identification of the central part of a fire temple and a small part of its circumambulation corridor. The second season of the archeological exploration in the fire temple was to identify other spaces around the central part of the fire temple. Archaeological studies revealed that since this fire temple was built in the urban context, it is more important than the fire temples that were built away from settlement areas. Beside architectural evidences, religious elements and decorative stucco relics found in this fire temple, the identification of several Sassanid Pahlavi inscriptions on the walls of the eastern circumambulation corridor of the fire temple and two Ostracons added to its importance. Pahlavi inscriptions founded on stucco plaster of the dado which are written in a beautiful handwriting. Unfortunately, except for a few inscriptions, most of them cannot be read and require extensive research. In this research data collection about Vigol fire temple and its Pahlavi inscriptions was done by field methods and linguistic and descriptive-analytical studies. The main questions of the research are: What is the content of Pahlavi inscriptions and what themes do they include? What period of time does the estimated date of writing these inscriptions include? Given to linguistic and archeological studies, the placement of these inscriptions inside the fire temple, the content and of them has religious themes, and according to their writing style, these inscriptions were probably written in the 7th and 8th centuries AD. According to the dating of the inscriptions, it seems that the fire temple of Vigol had a high reputation until the early Islamic centuries and was probably abandoned forever in the first of 9th AD century.

Keywords: Vigol and Haraskan, Fire Temple, Sassanian Period, Islamic Period, Pahlavi Inscription.

Motaleat-e Bastanshenasi-e Parseh (MBP)

Parseh Journal of Archaeological Studies

Journal of Archaeology Department of
Archeology Research Institute, Cultural
Heritage and Tourism Research
Institute (RICT), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and
Tourism Research Institute (RICT).
Copyright©2022, The Authors. This
open-access article is published under
the terms of the [Creative Commons](#).

1. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran.

2. Associate Professor, Department of Archaeology, Faculty of Architecture and Art, Kashan University, Kashan, Iran. (Corresponding Author).

Email: javeri@kashanu.ac.ir

3. Professor in the Institute of Iranian Studies, University of Berlin, Germany.

Citations: Montazerzohouri, M.; Javeri, M. & Weber, D., (2023). "The Sassanian Pahlavi Inscriptions of Vigol Fire Temple; Evidences of the Burning Fire Temple of Vigol in the Early Islamic Centuries". *Parseh J Archaeol Stud*, 6 (22): 233-252. (<https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.22.233>).

Homepage of this Article: http://journal.richt.ir/mbp/browse.php?a_id=809&sid=1&slc_lang=en

Introduction

Vigol ancient site has located in near Aran and Bidgol County in central of Iran (fig1). That is a vast site which covers more than 120 hectares, is currently covered with a thick accumulation of flowing sand. Archaeological excavations in the year 2010 led to the discovery of Sasanian fire temples in the site of Vigol and Hraskan, and the identification of four arches and a part of the circumambulation corridor was done in the first season of the excavation (Javari & MontazerZohouri, 2022). The second season of excavation in Vigol fire temple began in May 2021, which was aimed at identifying other spaces around the central part of the fire temple.

One of the most important evidences is the discovery of several Pahlavi inscriptions on one of dados and two walls which covered with ocher in the western corridor. These inscriptions, in addition to providing some religious statements, help us to identify the existence of the fire temple. In the procedure in the first stage, the found Pahlavi inscriptions were read, and along it, they were compared with archaeological and historical evidences. The number of inscriptions identified in this fire temple are six, but three of them are readable. Also, two pieces of written pottery (Ostracons) were also identified, which are still not readable due to high erosion.

The second season of the excavation of the fire temple was dedicated to the four-arched doorways (char taqi) of the fire temple on the north, east and west sides (fig2). In the next step, the exploration focused on identifying the spaces of ambulatory corridors in the north, east, west, and south sides around the four arches of the fire temple. Archeological studies as well as historical evidence about the fire temples led to the recognition of several architectural phases in this religious building. The second phase of the architecture of this fire temple is related to the porticoes built in the east of the fire temple and the third architectural phase is related to the period of the change of use of this fire temple in the Islamic period, when some spaces of the fire temple, such as the northern and western gates and the gates in the eastern corridor, were blocked with mud brick walls.

Inscriptions

A total of six inscriptions have been found on the walls of the eastern ambulatory corridor in the southern part, of which three inscriptions have been read. Among the six identified inscriptions, two inscriptions are on the eastern wall, one of these two inscriptions is written on the northern dado and the other is written on the upper part of the southern wall on which has an ocher cover. Four other inscriptions were written on the western of the southern part of wall of the eastern circumambulation corridor in front of the inscriptions on the eastern wall which all due to erosion are not readable (Fig3).

Inscription No. 1 located on the western wall is considered the clearest inscription in this collection, which is written on the stucco plaster of the wall with a legible and

well-written script that is in five lines(Fig5). The text of the inscription was read by Professor Dieter Weber, a specialist in ancient languages, which is as follows: The text of the first inscription, according to the transliteration and reading of the inscription, has repeated and practiced writing the word “wrote” (nwbšht), which can be followed this word in other Pahlavi inscriptions. A number of thin pieces of plaster of this dado of the eastern wall of the Eastern ambulatory Corridor, which contain Pahlavi letters, were identified during the excavation at the side of the floor of this corridor(Table1). These thin gypsum pieces are part of the dado of the wall and contain several connected words and part of a legible and sometimes indistinct letter, which are written on the plaster using black ink with a pen, just like the original upper inscription. In terms of the dating of inscription number one and other inscriptions, according to Professor Weber, who studied this inscriptions, this writing style of Pahlavi script belongs to the late Pahlavi script, in other wise, to the early Islamic period, almost equal to 7th 8th centuries AD are relate.

Inscription No.2, this inscription is written in one line, which probably reflects a religious theme(Fig 8). The text of the inscription says: “(donated) to šād ruy baxt Āzarmugh”; in another sense, “it was charmingly presented to Āzarmugh”. This inscription is of special importance because it contains the name of a Zoroastrian priest of this region in the Islamic period, “Āzarmugh”. This evidence also tells about the existence of Zoroastrian religion in the early Islamic centuries in this region and the insistence of the residents of this area to preserve this religion.

‘L š’tlwdbht ‘clmwk
ō šadrōybaxt Āzarmōg

Inscription number three, which is written in two lines, is still not possible to provide a consistent reading and translation due to erosion and lack of clarity(Fig 8).

1 KR’ MNW wlt’ý Y ZNH ... l’d
2 BYN k’lyt ...-b’k wl t’ý Y ZNH

The phonetic writing of this inscription is as follows. In this inscription, there are words that include some illegible words and some Huzvariš, which are as follows: (KR’) with the reading of “har”:(evry); (MNW) with the reading of “Ke, Keš”:(which); (BYN) with the reading of “andar”:(in,inner); and (ZNH) with the reading of “en”:(this).

Conclusion

The discovery of Pahlavi inscriptions in the fire temple of Vigol, in addition to the linguistic and grammar value in the field of linguistic studies and the Pahlavi lines of archaeological importance, is a great help for further understanding of the fire temple of Vigol as a fire temple with the rank of Adran, which is in the rank of local fire temples. The first important point is the place where these inscriptions were written in the fire temple, all of them were written in the eastern circumambulatory corridor in the southern part, on the stucco plaster of the dado of the western wall and on the

ocher cover of the upper part of the eastern wall. It seems that due to the location of the porticoes as places related to religious ceremonies in the east of the fire temple and the role of the Eastern circumambulatory corridor between the interior of the fire temple and the porticoes, this corridor has gained more importance and is a suitable place to insert religious inscriptions. In addition to including statements of religious nature and Zoroastrian tradition, the inscriptions help us in determining the historical and archaeological chronology of this fire temple. Based on the studies, according to the writing method and the type of pen, these inscriptions were written in the early Islamic centuries, which prove the religious persistence of the Zoroastrian community in the region until the early Islamic centuries on the other hand, the inclusion of the name “Azarmug” as a Zoroastrian cleric (Mubed) in the early Islamic centuries in central Iran is of particular importance.

کتیبه‌های پهلوی آتشکده ویگل، شواهدی بر فروزان بودن آتشکده ویگل در قرون نخستین اسلامی

مجید منتظرظهوری^I؛ محسن جاوری^{II}؛ دیتر وبر^{III}

نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۲۵۲ - ۲۳۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۰۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۰۳

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.22.233>

چکیده

محوطه تاریخی ویگل و هراسکان در شهرستان آران و بیدگل در شمال استان اصفهان واقع شده است. مطالعات باستان‌شناسی فصل اول این محوطه منجر به شناسایی بخش چهارطاقی یک آتشکده و قسمتی از راهروی طواف آن گردید. فصل دوم کاوش آتشکده در جهت شناسایی سایر فضاها در اطراف بخش مرکزی آتشکده بود. مطالعات باستان‌شناسی مشخص ساخت از آنجا که این آتشکده در بافت شهری ساخته شده است، نسبت به آتشکده‌هایی که دور از محوطه‌های استقرار ساخته شده‌اند، اهمیت بیشتری دارد. به جز شواهد معماری، عناصر مذهبی و تزئینی گچی یافت شده در این آتشکده، شناسایی چند کتیبه پهلوی ساسانی بر روی دیوارهای راهروی طواف شرقی آتشکده و کشف سفال‌نوشته‌های پهلوی (استروکا) بر اهمیت آن افزود. کتیبه‌های پهلوی بر روی ازاره‌های گچی و دیوارهای با پوشش گل‌آخری به خطی خوش نگاشته شده‌اند و متأسفانه به جز چند کتیبه بیشتر آن‌ها قابل خوانش نیست و نیازمند پژوهش گسترده‌ای است. گردآوری اطلاعات درباره آتشکده ویگل و کتیبه‌های پهلوی آن به شیوه میدانی صورت گرفته و روش پژوهش براساس مطالعات زبان‌شناسی و توصیفی-تحلیلی است. پرسش‌های اصلی پژوهش عبارتند از: محتوای کتیبه‌های پهلوی چیست و چه مضامینی را شامل می‌شود؟ تاریخ تخمینی نگارش این کتیبه‌ها چه بازه زمانی را شامل می‌شود؟ با توجه به مطالعات زبان‌شناسی و باستان‌شناختی صورت پذیرفته، قرارگیری این کتیبه‌ها در داخل فضای آتشکده، مضامین کتیبه‌ها سویه مذهبی دارند و با توجه به نظر پژوهشگران حوزه زبان‌های باستانی این کتیبه‌ها احتمالاً در قرون اول و دوم هجری قمری نگاشته شده‌اند. با توجه به تاریخ‌گذاری کتیبه‌ها به نظر می‌رسد آتشکده ویگل که از روزگار ساسانی حیات داشته، تا قرون اولیه هجری قمری فروزان و دارای اعتبار بوده و پس از آن با اشاعه دین اسلام به مرور این آتشکده دستخوش تغییرات ساختاری و هویتی شده و احتمالاً در قرن شش هجری قمری بر اثر رخ‌دادهای تاریخی برای همیشه متروک گردیده است.

کلیدواژگان: ویگل و هراسکان، آتشکده، دوره ساسانی، دوران اسلامی، کتیبه پهلوی.

I. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

II. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران (نویسنده مسئول).

Email: javeri@kashanu.ac.ir

III. استاد مؤسسه ایران‌شناسی دانشگاه برلین، آلمان.

ارجاع به مقاله: منتظرظهوری، مجید؛ جاوری، محسن؛ و وبر، دیتر، (۱۴۰۱). «کتیبه‌های پهلوی آتشکده ویگل، شواهدی بر فروزان بودن آتشکده ویگل در قرون نخستین اسلامی». مطالعات باستان‌شناسی پارسه. ۶ (۲۲): ۲۳۳-۲۵۲. <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.22.233>.

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: http://journal.richt.ir/mbp/browse.php?a_id=809&sid=1&slc_lang=fa

مقدمه

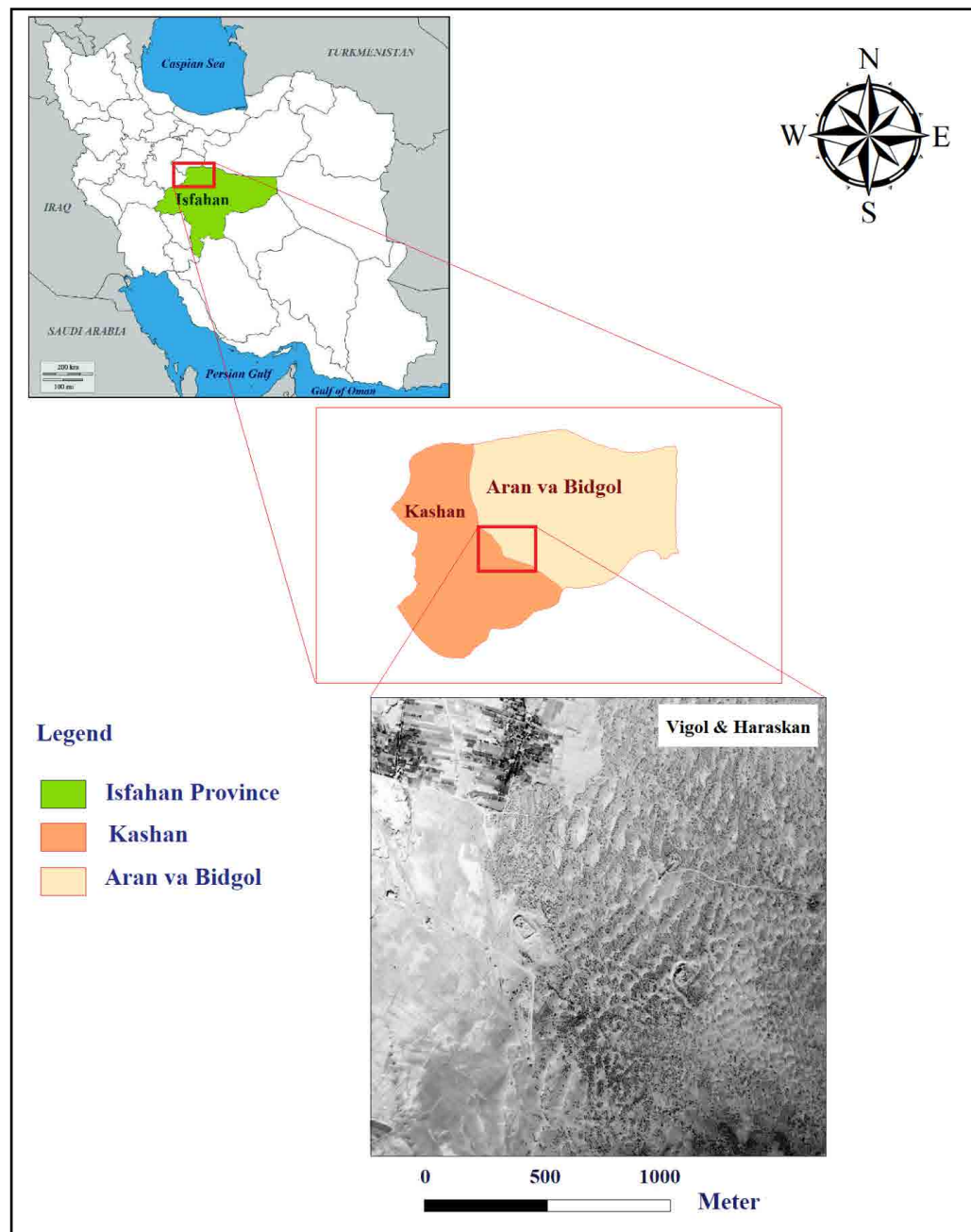
محوطه باستانی ویگل و هراسکان در ۱۰ کیلومتری جنوب شرقی شهر امروزی آران و بیدگل در شمال استان اصفهان واقع شده است (تصویر ۱). این محوطه وسیع باستانی که بالغ بر ۱۲۰ هکتار را شامل می‌شود، در حال حاضر با انباشت ضخیمی از ماسه‌های روان پوشیده شده است. کاوش‌های باستان‌شناسی سال ۱۳۸۹ ه.ش. (۲۰۱۰ م.) در محوطه ویگل و هراسکان به کشف آتشکده‌ای ساسانی منجر گردید که شناسایی چهارطاقی و بخشی از راهروی طواف در فصل اول کاوش صورت پذیرفت (Javari & MontazerZohouri, 2022). فصل دوم کاوش باستان‌شناسی در آتشکده ویگل در اردیبهشت سال ۱۴۰۰ ه.ش. (۲۰۲۱ م.) آغاز شد که در جهت شناسایی سایر فضاها در اطراف بخش مرکزی آتشکده بود. مطالعات باستان‌شناسی مشخص ساخت از آنجا که این آتشکده در بافت شهری ساخته شده است، اهمیت بیشتری نسبت به آتشکده‌های دور از محوطه‌های استقرار دارد. به همین دلیل این آتشکده از اجزاء معماری کامل تر و عناصر مذهبی و تزئینی بیشتری برخوردار است که مقادیر زیادی از آن‌ها طی کاوش باستان‌شناسی به صورت سالم شناسایی گردید. در ساخت این آتشکده از مصالح خشت و چینه استفاده شده، و این مصالح بومی در سنت معماری مناطق مرکزی و شمال شرق ایران در بناهای دوره ساسانی مورد استفاده بوده است (Kaim, 2002; Bucharlat & Lecomte, 1987; Bucharlat, 1985 Rahbar, 1998; 1999; 2008). اگرچه بیشتر آتشکده‌های دوره ساسانی از مصالح سنگ ساخته شده‌اند، اما در مناطق مرکزی ایران، به ویژه مناطقی که کویری هستند، مصالح بوم‌آورد هم چون خشت و چینه علاوه بر بناهای مسکونی در بناهای عام‌المنفعه، حکومتی و دینی نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد که آتشکده ویگل از نمونه‌های قابل اشاره است. از آنجا که این آتشکده در بافت شهر ساسانی-اسلامی ویگل در حاشیه دشت بزرگ کاشان که دارای پیشینه غنی تاریخی و مذهبی است (قمی، ۱۳۵۸: ۳۵۵) واقع شده، از نوع آتشکده‌های آدران است (Javari & MontazerZohouri, 2022). آتش آدران (Atash Adaran) از نوع آتش محلی (Local Fire) بوده و در شهرها و روستاهای کوچک افروخته می‌شده‌اند (Boyce, 1968: 52; 1975: 463; 1979: 110; 1987: 1-5). این آتشکده نقش مهمی در اشاعه کیش زرتشتی تا قرون میانی اسلامی در منطقه ایفا می‌کرده است که میزان عناصر مذهبی در این آتشکده گواه این مدعاست. از مهم‌ترین این شواهد کشف چند کتیبه پهلوی بر روی ازاره‌های گچی و دیوارهای با پوشش گل‌آوری در راهرو طواف است که علاوه بر ارائه برخی گزاره‌های دینی ما را تا حدی در شناسایی حیات آتشکده یاری می‌دهد.

پرسش‌های پژوهش: پرسش‌های اصلی پژوهش عبارتند از: ۱- محتوای کتیبه‌های پهلوی چیست و چه مضامینی را شامل می‌شود؟ ۲- تاریخ تخمینی نگارش این کتیبه‌ها چه بازه زمانی را شامل می‌شود؟

روش پژوهش: گردآوری داده‌ها در این پژوهش به روش‌های میدانی و بازخوانی اسناد کتیبه‌ای و متون تاریخی صورت گرفته است. بر این اساس، در مرحله نخست کتیبه‌های پهلوی یافت شده مطالعه و خوانده شده و در کنار بازخوانی خطوط با شواهد باستان‌شناسی و تاریخی تطبیق صورت پذیرفته است. تعداد کتیبه‌های شناسایی شده در این آتشکده شش عدد است که از این میان سه کتیبه قرائت شده است؛ هم‌چنین دو قطعه سفال نوشته (استروکا) نیز شناسایی گردید که به علت فرسایش زیاد هنوز امکان خوانش فراهم نشده است.

محوطه ویگل و هراسکان در بستر باستان‌شناسی و تاریخ

محوطه باستانی ویگل و هراسکان در جنوب شرقی شهر آران و بیدگل در موقعیت 34°، 00' عرض شمالی و 51°، 30' طول شرقی در شمال استان اصفهان و شرق شهر کاشان واقع شده که منطقه‌ای کویری

تصویر ۱. موقعیت محوطه ویگل و هراسکان در شهرستان آران و بیدگل (Javari & MontazerZohouri, 2022: Fig 1).

Fig. 1. Location of Vigol and Haraskan sit (Javari & MontazerZohouri, 2022: Fig 1).

با آب و هوایی گرم و خشک است. محوطه ویگل به وسعت ۱۲۰ هکتار در حال حاضر از پشته‌های کوچک و بزرگ ماسه‌ای تقریباً تثبیت شده تشکیل یافته که سطح آن با انبوه درختچه‌های تاغ پوشیده شده است. این محوطه باستانی از دو شهر مجزا تشکیل شده که هریک بافت شهری مستقل با مرکزیت قلعه‌ای را داشته‌اند و هم‌چنین یافته‌های سفالین مشخص ساخت هر دو شهر به‌طور هم‌زمان تأسیس و حیات داشته‌اند و نیز هم‌زمان متروک شده‌اند. بررسی‌های میدانی و گمانه‌زنی‌های باستان‌شناختی مشخص ساخت که این دو شهر باستانی به فاصله ۸۰۰ متری از هم ایجاد شده‌اند و در حدفاصل بین دو شهر هیچ‌گونه شواهد معماری و یافته فرهنگی شناسایی نشده

است که نشان از مستقل بودن هریک از شهرهای شناسایی شده است (Javari, 2012: 46; MontazerZohouri, 2022).

قدیمی‌ترین متنی که به این شهرهای باستانی در قرن ۱۰ م. اشاره می‌کند کتاب تاریخ قم نوشته «حسن قمی» است که از «هراسکان» و «ویگل» (ویژ) نام می‌برد (قمی، ۱۳۵۸: ۳۵۵). «سیدابوالرضا راوندی قاسانی» شاعر شیعی مسلک و متولی و مدرس مدرسه مجدالدین کاشان در قرن ۱۲ م. در دیوان اشعار خود که به زبان عربی نگارش شده است، ضمن شرح یک رخداد مصیبت‌آمیز تاریخی که در اواخر دوره سلجوقی به طور عموم ناحیه کاشان و شهرها و آبادی‌های اطراف آن را تحت تأثیر قرار داده، به نام این دو شهر تاریخی نیز اشاره کرده است (راوندی قاسانی، ۱۳۳۴: ۸۴-۸۰). آن‌چه از اشعار راوندی برمی‌آید حاکی از هجوم سپاهیان «ملک سلجوق بن محمد بن ملکشا» در ربیع‌الاول سال ۵۳۲ ه.ق.. به کاشان و آبادی‌های اطراف آن از مشهد اردهال تا نطنز، بادرود، نوش‌آباد، هراسکان و ویگل و محاصره این شهرها و قتل بزرگان و غارت اموال مردم است؛ چنان‌که او می‌گوید: آن‌گاه در هراسکان کاری کردند که فراموش نشدنی است و بر ویگل نیز عذابی سخت نازل شد (همان).

هرچند منابع ذکرشده به وضوح از این دو شهر در این منطقه یاد کرده‌اند، اما هم‌چنان برای ما مبهم و نامشخص است که این دو جای نام تاریخی به طور مستقیم به کدام یک از شهرهای شرقی و غربی این محوطه اشاره دارد. به هر روی با توجه به مطالب تاریخی ذکرشده و شواهد باستان‌شناسی، این دو شهر بعد از این حادثه تاریخی مرگ‌بار متروک شده‌اند و ساکنان نجات‌یافته از این رخداد تاریخی به نواحی نزدیک به این منطقه نقل مکان کرده‌اند و شهرهای آران و بیدگل امروزی را تأسیس نموده‌اند که هنوز به حیات اجتماعی و اقتصادی خود ادامه داده و در بافت شهری امروزی خود آثاری از قرون میانی اسلامی تا روزگار معاصر حفظ نموده‌اند.

کاوش در آتشکده ویگل

فصل اول کاوش در این آتشکده منجر به شناسایی بخش چهارطاقی آتشکده و برخی عناصر مذهبی آن شد که به علت اتمام زمان کاوش، قسمت عمده‌ای از آتشکده کاوش نشد و به فصل دوم مוקول گردید. فصل دوم کاوش در آتشکده در مرحله نخست به بخش درگاه‌های چهارطاقی آتشکده در ضلع شمالی، شرقی و غربی اختصاص یافت. کاوش در این قسمت‌ها منجر به شناسایی شواهد باستان‌شناسی و اشیاء گچی مهمی شد. در گام بعد، کاوش بر روی شناسایی فضاهای راهروهای طواف در اضلاع شمالی، شرقی، غربی و جنوبی در اطراف چهارطاقی آتشکده تمرکز داشت. در مرحله آخر، کاوش در امتداد ضلع شرقی ادامه یافت که منجر به شناخت یک فضای جدید شد که تحت عنوان «رواق» نام‌گذاری شد. شواهد باستان‌شناسی گویای این نکته است که در طول دوره ساسانی، بارها کف گچی و ازاره‌های این آتشکده مرمت شده است و هم‌چنین الحاقات معماری آن نیز در چند مرحله صورت گرفته است. مطالعات باستان‌شناختی، معماری و هم‌چنین شواهد تاریخی موجود درباره آتشکده ویگل و هراسکان منجر به شناخت چند مرحله معماری در این بنای مذهبی شد.

مرحله اول معماری آتشکده ویگل و هراسکان متشکل از کانون و بخش مرکزی یا چهارطاقی آتشکده و راهروهای طواف است که به دوره ساسانی باز می‌گردد (Javari & MontazerZohouri, 2022). مهم‌ترین عناصر این مرحله متشکل از بقایای آتشدان مرکزی، سکوی نیایش در بخش مرکزی و شمالی است، هم‌چنین سازه‌ها و میزهای گچی که تنها یکی از آن‌ها سالم و برجاست که مهم‌ترین عناصر مذهبی این مرحله معماری است (تصویر ۲). مرحله دوم معماری این آتشکده مربوط به رواق‌های ساخته‌شده در شرق آتشکده است که متشکل از فضاهای مسقف با طاق آهنگ و گنبدی است که با مصالح خشت و چینه ساخته شده‌اند. مرحله سوم معماری مربوط به

تصویر ۲. آتشدان و سکوی نیایش درگاه شمالی و اشیاء گچی (نگارندگان، ۱۳۸۹).

Fig. 2. Fire altar base and Veneration platform of the northern doorway and Stucco objects (Authors, 2019).

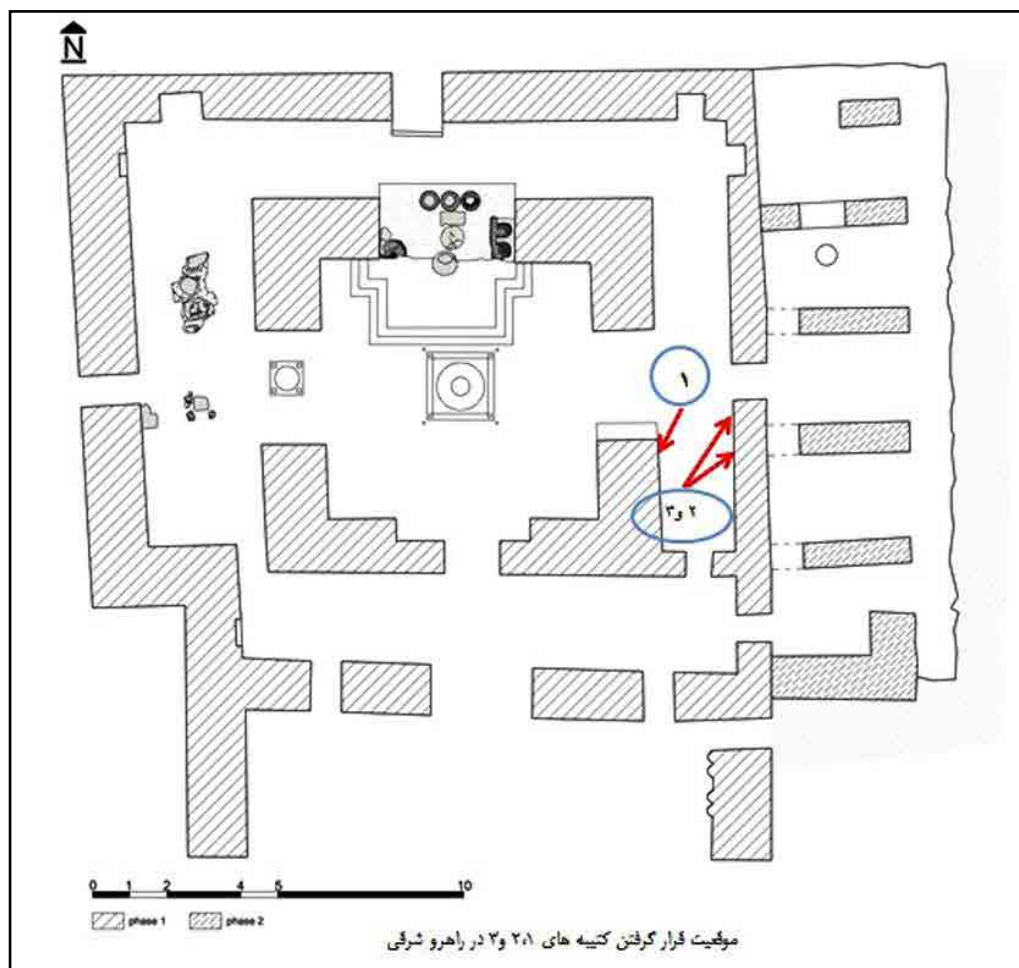
دوره تغییر کاربری این آتشکده در دوران اسلامی است که برخی فضاهای آتشکده همانند درگاه شمالی، غربی و درگاه‌های در راهروی شرقی با دیوارهای خشتی مسدود گردیده است.

راهروهای طواف آتشکده

راهروهای طواف یکی از اجزاء معماری در ساختار برخی آتشکده‌های دوره ساسانی است (Schippmann, 1972). براساس تعلیمات زرتشت، تنها موبدان عالی‌رتبه محلی اجازه داشتند به آتشدان و آتش مقدس نزدیک شوند و نیایش مربوط به آتش را از حفظ بخوانند و سایر موبدان و نیایش‌کنندگان در داخل راهرو طواف و در جلوی درگاه‌ها ایستاده و مراسم را از دور تماشا می‌کردند (Boyce, 1979: 111-113). عرض راهروهای طواف آتشکده ویگل در ضلع شمالی، شرقی و جنوبی ۲ متر و در راهرو غربی ۳۲۰ سانتی‌متر است که دورتادور چهارطاقی امتداد یافته است. عرض دیوارهای این راهرو از ۸۰ تا ۱۲۰ سانتی‌متر متغیر است و از ۲۳۰ تا ۷۰ سانتی‌متر از ارتفاع این دیوارها در بخش‌های مختلف پابرجاست. از راهروهای شرقی و غربی یافته‌های فرهنگی مهمی کشف شده است. از یافته‌های فرهنگی در راهروی شرقی، کتیبه‌هایی با خطوط پهلوی است که بر روی ازاره گچی و پوشش گل‌آخری قرمز رنگ دیوارها در بخش جنوبی راهرو نگاشته شده است که به علت فرسایش زیاد نیمی از آن‌ها قابل خوانش نیست. درگاه جنوبی و بخش شمالی راهروی شرقی که به راهروی طواف جنوبی راه می‌یافت نیز در دوران اسلامی مسدود شده است. راهروی طواف از طریق درگاه‌های در شمال، شرق و جنوب شرق و جنوب و غرب به فضاهای پیرامونی آتشکده متصل می‌شده است. درگاه شرقی و جنوب شرقی که در دیوار راهروی طواف تعبیه شده‌اند به فضای شرقی آتشکده، یعنی رواق‌ها باز می‌شود که هر دوی این درگاه‌ها در دوران اسلامی مسدود شده‌اند. فضای چهارطاقی از طریق سه درگاه در راهروی جنوبی به صحن اصلی آتشکده متصل می‌شده است.

کتیبه‌های پهلوی آتشکده ویگل

کتیبه‌های پهلوی شناسایی شده در آتشکده ویگل در بخش جنوبی راهروی طواف شرقی بر بدنه دیوار شرقی و غربی بر روی ازاره گچی و بخش فوقانی دیوارها با اندود گل‌اخی نوشته شده‌اند. در مجموع ۶ کتیبه بر روی دیوارهای راهروی طواف شرقی در بخش جنوبی یافت شده است که از این میان سه کتیبه خوانده شده است (تصاویر ۳ و ۴). از میان ۶ کتیبه شناسایی شده، دو کتیبه بر روی دیوار شرقی است که یکی از این دو کتیبه بر روی ازاره گچی نوشته شده که خوانده شده و دیگری در بخش فوقانی دیوار بر روی پوشش گل‌اخی نگاشته شده که به علت فرسایش و مبهم بودن امکان خوانش وجود ندارد. چهار کتیبه دیگر بر روی دیوار غربی راهروی طواف شرقی در بخش جنوبی مقابل کتیبه‌های دیوار شرقی نگاشته شده‌اند که دو کتیبه مورد خوانش واقع شده و دو کتیبه دیگر فرسایش یافته و به خاطر ابهام قابل قرائت نیستند. کتیبه‌ها از تک سطر تا پنج سطر متغیر هستند. بخش عمده کتیبه‌ها فرسایش یافته و قابل خوانش نیستند و نیازمند مطالعات گسترده و اقدامات مرمتی هستند.

تصویر ۳. موقعیت کتیبه‌های پهلوی بازخوانی شده بر روی دیوارهای شرقی و غربی در راهروی طواف شرقی آتشکده (نگارندگان، ۱۳۸۹).

Fig. 3. Location of the Pahlavi inscriptions on the eastern and western walls in the Eastern circumambulatory corridor of the Fire Temple (Authors, 2019).

تصویر ۴. موقعیت کتیبه‌های پهلوی شماره ۱، ۲ و ۳ بر دیوار شرقی و غربی راهروی طواف شرقی (نگارندگان، ۱۳۸۹).

Fig. 4. Location of the Pahlavi inscriptions number 1, 2 and 3 on the eastern and western walls of the Eastern circumambulatory corridor (Authors, 2019).

کتیبه شماره یک

یکی از کتیبه‌های پهلوی شناسایی شده بر روی دیوار جنوب شرقی فضای مرکزی آتشکده نگاشته شده که درواقع همان دیوار غربی دالان شرقی است. ضخامت این جزر ۹۰ سانتی متر است، ضلع جنوبی آن ۵۰۰ سانتی متر و ضلع شرقی آن ۳۰۰ سانتی متر است. این کتیبه واضح‌ترین کتیبه این مجموعه محسوب می‌شود که بر ازاره گچی دیوار با خطی خوانا و خوش نگارش شده است که در پنج سطر نگارش شده است (تصاویر ۵ و ۶). سطرهای دیگری در ادامه این سطرها وجود داشته که به علت ریزش ازاره گچی از بین رفته است، اما با کاوش دقیق پای دیوار قطعات کوچک گچی از ادامه این متن نیز کشف شد؛ متن کتیبه توسط یکی از نگارندگان (دیتروبر) که به قرار زیر است:

Vigol Inscription 1

1 'L 'nwšbht 'H

2 'L 'nwšbht 'H

3 'L 'nwšbht 'H

4 'L 'nwšbht 'H

5 'clmyk ...

متن کتیبه نخست با توجه به آوانویسی و خوانش کتیبه به تکرار و تمرین نگارش کلمه «نبشت/نوشت» (nwšbht) پرداخته است که سابقه نگارش این کلمه را در سایر کتیبه‌های پهلوی نیز می‌توان پیگیری نمود (Weber, 2007).

تعدادی از قطعات نازک گچی ازاره دیوار شرقی راهروی طواف شرقی که حاوی حروف پهلوی

تصویر ۵. کتیبه پهلوی شماره یک واقع بر ازاره گچی (نگارندگان، ۱۳۸۹).

Fig. 5. Pahlavi inscription number one located on the plaster (Authors, 2019).

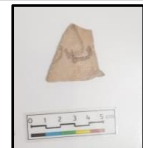
تصویر ۶. کتیبه پهلوی شماره یک (نگارندگان، ۱۳۸۹).

Fig. 6. Pahlavi inscription number one (Authors, 2019).

هستند، در حین کاوش در پای کتیبه مذکور بر روی کف راهرو شناسایی شد که به نظر می‌رسد ادامه کتیبه در بخش سطور زیرین بوده است که به علت فرسایش فرو ریخته‌اند. این قطعات نازک بخشی از آستری گچی دیوارند و شامل چند علامت متصل و بخشی از یک حرف خوانا و بعضاً نامشخص‌اند که همانند کتیبه فوقانی اصلی با استفاده از مرکب سیاه با قلم بر روی گچ نوشته شده‌اند (جدول ۱).

جدول ۱. قطعات گچی نازک و شکسته با حروف پهلوی که در زیر کتیبه شماره یک شناسایی شد (نگارندگان، ۱۳۸۹).

Table 1. Thin and broken pieces of plaster with Pahlavi letters identified under inscription number one (Authors, 2019).

شماره	تصویر	توضیح
۱		در این قطعه علائم حاکی از سه سطر از یک کتیبه است که بخش‌هایی از سطر دوم شامل یک حرف ناخوانا و احتمالاً دو عدد و دو حرف ناخوانا از سطر سوم مشخص است. .. (3,1?) (wl?)
۲		در این قطعه نیز بخشی از یک کلمه در یک سطر دیده می‌شود. (nhkl?)..
۳		در این قطعه حروفی از یک کلمه دیده می‌شود. (lw[n]?)..
۴		در این قطعه بخشی از یک حرف و احتمالاً یک عدد و در گوشه زیرین قطعه علامتی دال بر وجود سطر دوم دیده می‌شود. (n,4?).. ...
۵		بخشی از یک کلمه با سه حرف مشهود است. (l?).
۶		نوشته‌ای یک سطر با حروف ناخوانا که در گوشه سمت چپ پایین قطعه اثر یک حرف نامشخص دیگر از سطر دوم مشهود است.
۷		یک حرف نامشخص در بالای قطعه و قسمتی از یک حرف دیگر در گوشه سمت راست دیده می‌شود که نشان‌دهنده وجود سطر دوم نوشته است. (m?) .
۸		بخشی از یک کلمه نامشخص دیده می‌شود. ..(l?).

از نظر تاریخ‌گذاری کتیبه شماره یک و سایر کتیبه‌ها این شیوه کتابت که روی کتیبه‌های حاصل از این کاوش مطالعه گردید، این شیوه نگارش خط پهلوی به دوره متأخر ساسانی و به عبارتی دیگر به اوایل دوران اسلامی، یعنی قرون ۷ و ۸ م. (اول و دوم هجری قمری) مربوط است. با توجه به شواهد باستان‌شناختی کتیبه‌های پهلوی آتشکده ویگل با مرکب سیاه‌رنگی که احتمالاً از قیر تهیه می‌شده است، نگارش شده‌اند. درست در پای کتیبه مذکور بر روی کف گچی راهرو مقداری چشم‌گیر قیر شناسایی شد که نگارندگان بر این عقیده‌اند که کاتبان احتمالاً از این ماده برای تهیه مرکب برای نگارش کتیبه‌ها سود جست‌ه‌اند (تصاویر ۵ و ۷).

تصویر ۷. قیر یافت‌شده بروی کف راهرو طواف شرقی پایین کتیبه شماره یک (نگارندگان، ۱۳۸۹).

Fig. 7. Bitumen was found on the floor of the eastern circumambulatory corridor below inscription number one (Authors, 2019).

کتیبه شماره دو

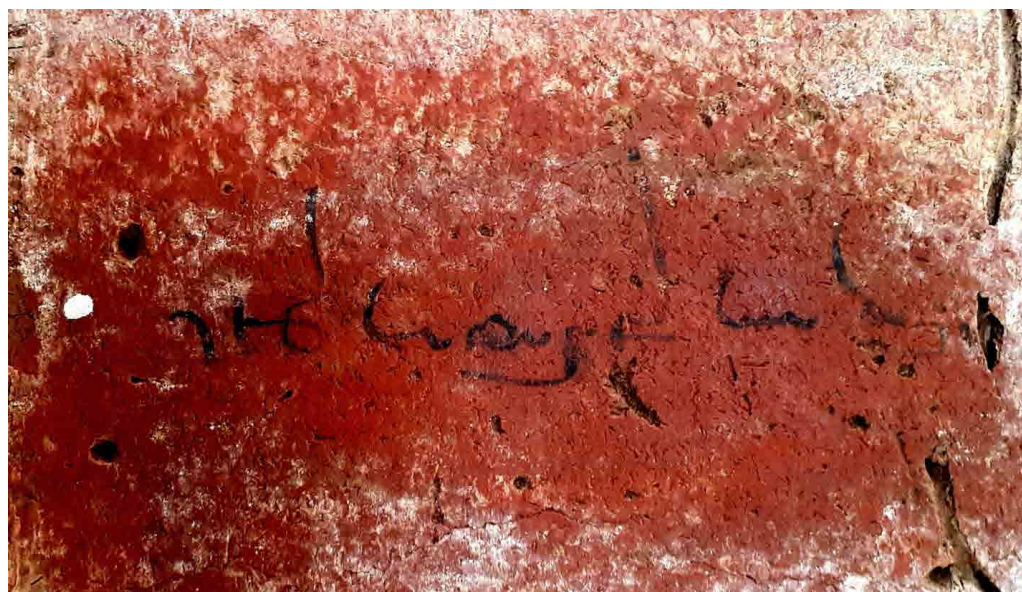
این کتیبه به همراه کتیبه سوم و دو کتیبه ناخوانای دیگر بر روی دیوار سمت غرب راهروی شرقی نگاشته شده است (تصویر ۸). این کتیبه و سایر کتیبه‌های مجاورش بر روی قسمت فوقانی دیوار که دارای پوشش گل‌اخری هستند، نگارش شده‌اند که به احتمال زیاد همانند کتیبه شماره یک با مرکبی سیاه نوشته شده است. باید یادآور شد با توجه به جنبه‌های زیباشناختی خوشنویسی، کتیبه‌های پهلوی آتشکده ویگل از سطح زیبانویسی ممتازی برخوردار هستند و با خطی خوش نگاشته شده‌اند؛ آوانویسی و خوانش کتیبه دوم به قرار زیر است:

Vigol Inscription 2

‘L š’tlwdbht ’clmwk

ō šadrōybaxt Āzarmōg

این کتیبه در یک سطر نگارش شده است که احتمالاً مضمونی دینی را بازتاب می‌دهد. متن کتیبه می‌گوید: «به شاد روی بخت آذرمن (اهدا شد)»، به معنای دیگر «با روی گشاده به آذرمن اهدا گردید». این کتیبه دارای اهمیت ویژه‌ای است؛ زیرا حاوی نام یک روحانی زرتشتی این منطقه در دوران اسلامی، یعنی «آذرمن» است و این شواهد از حیات دین زرتشتی در قرون اولیه اسلامی در این منطقه و از پافشاری ساکنان این محدوده بر حفظ این کیش حکایت دارد.

تصویر ۸. کتیبه شماره دوم (نگارندگان، ۱۳۸۹).

Fig. 8. Pahlavi inscription number 2 (Authors, 2019).

کتیبه شماره سه

کتیبه شماره سه که در دو سطر نگاشته شده است به علت فرسایش و عدم وضوح، هنوز ارائه خوانش و ترجمه منسجم آن امکان پذیر نیست (تصویر ۹). آوانویسی این کتیبه به قرار زیر است:

Vigol Inscription 3

1 KR' MNW wlt'y Y ZNH ... l'd

2 BYN k'lyt ...-b'k wl t'y Y ZNH

در این کتیبه کلمه هایی شامل چند واژه ناخونا و چند هزارش دیده می شود که بدین شرح هستند:

(KR) با خوانش «هر»، (MNW) با خوانش «که، کس»، (BYN) با خوانش «اندر»، و (ZNH) با خوانش «این».

تصویر ۹. کتیبه شماره ۳ (نگارندگان، ۱۳۸۹).

Fig. 9. Pahlavi inscription number 3 (Authors, 2019).

سفال نوشته (استروکا)

از سایر شواهد و مواد فرهنگی شناسایی شده آتشکده ویگل که حاوی کتیبه پهلوی است، دو قطعه سفال نوشته (استروکا) کشف شده در داخل آتشکده است. سفال نوشته‌های آتشکده ویگل از داخل فضای میانی بخش رواق‌ها در شرق راهروی طواف شرقی به دست آمد که متعلق به کانتکست‌های ۶۰۰۱ و ۶۰۰۲ (لایه‌های ماسه و آوار خشتی) بودند. با توجه به مطالعات اولیه یکی از سفال نوشته‌ها حاوی چهار سطر و دیگری حاوی یک سطر خط پهلوی است؛ متأسفانه به دلیل فرسایش زیاد و مبهم بودن، خوانش متن کتیبه‌های روی سفال نوشته‌ها ممکن نیست و نیازمند مطالعات بیشتر است (تصویر ۱۰).

تصویر ۱۰. تصویر پشت و روی دو قطعه سفال نوشته (استروکا) کشف شده در آتشکده ویگل (نگارندگان، ۱۳۸۹).

Fig. 10. The photo of the written pottery (ostracon) discovered in the Vigol fire temple (Authors, 2019).

بحث و تحلیل

ارائه تاریخ ساخت دقیق برای آتشکده محوطه ویگل و هراسکان همانند بسیاری از آتشکده‌های محلی دشوار است و کمبود منابع تاریخی این مشکل را دوچندان می‌کند. با توجه به گمانه‌زنی‌های باستان‌شناسی انجام شده در محوطه ویگل و هراسکان مشخص گردید که قدیمی‌ترین لایه‌های استقرار به دوره ساسانی بازمی‌گردد. سفال‌های ساسانی یافت شده در حین بررسی و کاوش‌های باستان‌شناسی نیز این ادعا را تصدیق می‌کند (Javeri, 2012: 44-45). حال با توجه به فراوانی سفال‌های ساسانی یافت شده و ساختار معماری و شواهد باستان‌شناسی، می‌توان گفت آتشکده ویگل و هراسکان نیز در دوره ساسانی ساخته شده است (Javari & MontazerZohouri, 2022). کتیبه‌های پهلوی و سفال نوشته‌های شناسایی شده در فضای داخل آتشکده ویگل می‌تواند ابعاد جدیدی از شناخت هویتی آن را محیا سازد. با توجه به محتوای کتیبه شماره دو، می‌توان اذعان داشت که کتیبه‌ها ماهیت مذهبی داشته و احتمال دارد در راستای یادبود و شادی روان درگذشتگان زرتشتی به ویژه روحانیون باشد، هم‌چون «آذرمنگ» که در متن کتیبه دوم نام او ذکر

شده و امری معمول در نظام دینی زرتشتیان در آتشکده‌ها محسوب می‌شود، چنان‌چه حتی در برخی از آتشکده‌ها همانند بندیان و پلنگ‌گرد تدفین به‌صورت استودان در داخل آتشکده وجود دارد که احتمالاً مربوط به افراد صاحب‌مقام و روحانیون بوده است (Rahbar, 2004; Khosravi et al., 2018). متن آذرفرنبغ فرخزادان که رساله فقهی در کیش زرتشتی محسوب می‌شود نیز به قراردادن بقایای متوفی همانند دندان در استودان اشاره دارد (آذرفرنبغ فرخزادان، ۱۳۸۴: ۸۶ و ۸۸). طی کاوش باستان‌شناسی در آتشکده ویگل، کاوش‌گران احتمال استودان بودن سکوی واقع در ضلع جنوبی درگاه شرقی را مطرح نمودند که برای اثبات، اقدام به ایجاد یک گمانه در این سکو نمودند که در نتیجه این گمانه شواهد استخوانی به‌دست نیامد و فرضیه استودان بودن آن فعلاً اثبات نشده است (تصویر ۱۱)؛ هر چند هنوز در کاوش‌های آتشکده ویگل شواهدی متقن از تدفین به‌صورت استودان یافت نشده، ولی این امر یک سنت در کیش زرتشتی و نظام دینی ایرانیان باستان محسوب می‌شده که نشان از هم‌جواری تدفین (استودان) در کنار آتشکده‌ها و اماکن مذهبی است (منتظرظهوری، ۱۴۰۰). ساخت استودان و جمع‌آوری استخوان‌های متوفیان هرچند واجب نبود، ولی می‌توانست مفید باشد و دین‌داران این امکان را داشتند که برای مردگان خویش تشریفات و مراسمی انجام دهند، به‌ویژه برای افراد صاحب‌منصب و بزرگان جامعه زرتشتی، مخصوصاً روحانیون (بویس، ۱۳۷۴: ۴۴۳). زرتشتیان بر این باورند که کثیف‌ترین «نسو» ها جسد موبد زرتشتی پرهیزکار است و حتی نگاه کردن به نعش مرد اشون (پرهیزگار) بیننده را آلوده و نجس می‌کند (همان: ۴۱۱-۴۱۰)؛ زیرا به‌همان میزان که کالبد فرد روحانی سرشار از ایمان است پس از مرگ، دیو نسو در آن کالبد رخنه می‌کند و همان مقدار جسد ناپاک‌تر می‌گردد. از این‌روست که می‌توان گفت کتیبه‌های آتشکده ویگل جنبه مذهبی داشته و به‌ویژه کتیبه شماره دو احتمالاً در جهت تکریم و در راستای آمرزش و طلب شادی برای روان روحانی زرتشتی با نام یا لقب آذرمنغ عطا شده است؛ سنتی که هنوز در میان جامعه زرتشتی وجود دارد و مراسم مختلف برای شادی روان درگذشتگان در آتشکده‌ها برپا می‌دارند.

تصویر ۱۱. سکوی درگاه شرقی و گمانه ایجادشده (نگارندگان، ۱۳۸۹).

Fig. 11. The platform of the eastern doorway and Sounding in it (Authors, 2019).

با توجه به نظر نگارندگان که کتیبه‌های پهلوی آتشکده ویگل را مطالعه نموده‌اند، این کتیبه‌ها در بازه زمانی قرن هفتم تا هشتم میلادی (اول و دوم هجری قمری) نگارش شده‌اند. این نکته بسیار ارزشمندی است که روشن می‌سازد که این آتشکده تا قرون نخستین اسلامی فروزان و پرفروغ بوده و هم‌چنان اعتبار والایی داشته و اکثریت جامعه در این منطقه با وجود ستیز و سازش‌های صورت‌گرفته با اعراب تازه‌مسلمان، با شرایط جدید هنوز بر کیش زرتشتی مؤمن بوده‌اند. این مطلب از فحوای متون و روایات تاریخی درمورد برخی شهرهای همجوار منطقه مورد مطالعه همانند ری نیز صادق است. بنابر منابع تاریخی وقتی سپاه عرب از کوفه به ری (راگا/ راگس) رسید با ارتش ایرانی رویارو شد که در پایان نبرد، اهالی شهر خواستار تسلیم طبق شرایط اعراب شدند. اعراب موافقت کردند و ایرانیان پرداخت مالیات‌ها را آغاز کردند به این شرط که «مسلمانان کسی را نکشند و اسیر نکنند، آتشکده‌ها را ویران نکنند...» (بلاذری، ۱۳۳۷: ۳۰۸ و ۳۱۸). مشابه چنین رخدادی در قم نیز اتفاق افتاده است که جامعه زرتشتی طی کشمکش‌های بسیار با پرداخت مالیات برای مدتی سعی در حفظ کیش زرتشتی و روشن ماندن آتشکده‌ها نموده‌اند (قمی، ۱۳۵۸: ۶۶-۶۵، ۸۲-۶۹، ۸۵-۸۴، ۲۴۴ و ۲۵۶-۲۵۴). رخدادهای تاریخی و باستان‌شناسی در ادامه قرون اسلامی گویای این مطلب است که این آتشکده احتمالاً از قرن سوم هجری قمری به بعد دستخوش تغییراتی کاربردی نامعلومی شده است که مسدودسازی برخی فضاها و مدفون کردن عناصر مذهبی گچی در بین دیوارهای مسدودکننده از این جمله هستند. در ادامه تاریخ، این شهر در اوایل قرن ششم هجری قمری با هجومی بیدادگرانه برای همیشه ویران می‌شود و آتشکده نیز برای همیشه متروک شده است.

نتیجه‌گیری

کشف کتیبه‌های پهلوی در آتشکده ویگل علاوه بر ارزش زبان‌شناسی و دستوری در حوزه مطالعات زبان‌شناختی و خطوط پهلوی دارای اهمیت باستان‌شناسی برای شناخت بیشتر آتشکده ویگل به عنوان یک آتشکده با درجه آدران که در رتبه آتشکده‌های محلی است، کمک شایانی می‌کند. نکته مهم نخست، محل نگارش این کتیبه‌ها در آتشکده است که همگی در راهروی طواف شرقی در بخش جنوبی بر روی ازاره گچی دیوار غربی و بر روی پوشش گل‌اُخری بخش فوقانی دیوار شرقی نگاشته شده‌اند. به نظر می‌رسد با توجه به قرارگیری ساختمان رواق‌ها به عنوان مکانی در ارتباط با مراسم مذهبی در شرق آتشکده و نقش ارتباطی راهروی طواف شرقی بین فضای داخلی آتشکده و رواق‌ها، این راهرو اهمیت بیشتری یافته است و مکانی مناسب برای درج کتیبه‌های مذهبی شده است. کتیبه‌ها علاوه بر درج گزاره‌هایی با ماهیت دینی و سنت زرتشتی همانند پاسداشت روان درگذشتگان، به‌ویژه روحانیون، ما را در تعیین سیر گاه‌نگاری تاریخی و باستان‌شناختی این آتشکده مساعدت می‌نماید. براساس مطالعات صورت‌گرفته، با توجه به شیوه نگارش و نوع قلم، این کتیبه‌ها در قرون نخستین اسلامی (قرن اول و دوم هجری قمری) نگارش شده‌اند که مؤید حیات دینی جامعه زرتشتی منطقه تا قرون نخستین اسلامی بوده، و از دیگر سو درج نام «آذرمغ» به عنوان یک موبد زرتشتی در قرون اولیه اسلامی در ایران مرکزی از اهمیتی خاص برخوردار است.

کتابنامه

- آذرفرنبغ فرخزادان، (۱۳۸۶). روایت آذرفرنبغ فرخزادان (رساله‌ای در فقه زرتشتی منسوب به سده سوم هجری). آوانوشت، ترجمه، توضیحات و واژه‌نامه: حسن رضائی باغبیدی، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.

- بویس، مری، (۱۳۷۴). تاریخ کیش زرتشتی. جلد اول، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران: انتشارات توس.
- بلاذری، احمد بن یحیی، (۱۳۳۷). فتوح البلدان. ترجمه محمد توکل، تهران: نشر نقره.
- قمی، حسن بن محمد بن حسن، (۱۳۵۸). تاریخ قم. ترجمه حسن بن علی بن عبدالملک قمی، قم: کتابخانه بزرگ آیت‌الله العظمی مرعشی‌نجفی.
- راوندی‌القاسانی، سیدابوالرضا، (۱۳۳۴). دیوان. تصحیح: سیدجلال‌الدین ارموی، تهران: مجلس.
- منتظر ظهوری، مجید، (۱۴۰۰). «آرامگاه شهر گور، الگوی نو از سنتی کهن». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۵ (۱۷): ۲۱۸-۱۹۱.

- Azarfarnabagh Farrokhzadan, (2007). *A narration by Azarfarnabagh Farrokhzadan (a treatise on Zoroastrian jurisprudence attributed to the third century AH)*. Transcription, Translation, Descriptions and Dictionary of Hassan Rezaei Baghbidi, Tehran: The Great Islamic Encyclopedia Center, (In Persian).

- Balazori, A. Y., (1995). *Fotuh al-Boldan*. Translated by: Mohamad Tavakol, Tehran: Noghreh (In Persian).

- Boyce, M., (1995). *History of Zoroastrianism*. Vol. 1, Translated by: Homayoun Sanati Zadeh, Tehran: Toos Publications, (In Persian).

- Boyce, M., (1987). "Āta š". In: *Encyclopedia Iranica*, edited by: E. Yarshater, vol. III, Fasc. 1, 1-5. London and New York: Routledge and Kegan Paul.

- Boyce, M., (1968). "On the Sacred Fires of the Zoroastrians". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 31: 52-68

- Boyce, M., (1975). "On the Zoroastrian Temple Cult of Fire". *Journal of the American Oriental Society*, 95: 454-465.

- Boyce, M., (1979). *Zoroastrians, their Religious Beliefs and Practices*. London: Routledge and Kegan Paul.

- Bucharlat, R., (1985). "Chahar Taq et Temple Du Sassanide: Quelques Remarques". In: *De Lindus aux Balkans*, R. J. Deshayes (ed), Editions Recherche sur les civilisations. Paris: 461-478.

- Bucharlat, R. & Lecomte. O., (1987). "Fouilles de Tureng Tape". *Les Perodes Sassanides et Islamiques*. Editions Recherche sur les civilization, Paris.

- Javeri, M., (2012). "Archaeological Site of Vigol". *Gamaneh*, 2: 43-54. [in Persian]

- Javeri, M. & MontazerZohouri, M., (2022). "Vigol and Harāskān Fire Temple: Archaeological Evidence About the Veneration of Fire in the Center of the Iranian Plateau During the Sasanian Period". *IRAN*. <https://www.tandfonline.com/toc/rirn20/0/0>

- Kaim, B., (2002). "Un Temple de feu Sassanide decouvert a Mele Hairam, Turkmenstn Meridional". *Studia Iranica*, 31 (2): 215-230.

- Khosravi, Sh.; Alibeigi, S. & Rashno, A., (2018). "The ossuary of the Palang Gerd fire temple: New evidence of Zoroastrian funerary practices during Sasanid period". *Studia Iranica*, 47: 51-73.

- Montazer Zohouri, M., (2021). "The Tomb of Gour: A New Model of an Old Tradition". *Parseh Journal of Archaeological Studies* 5 (17): 191–218 (in Persian).
- Rahbar, M., (1998). "Decouverte D'un Monument D'Époque Sassanide Á Bandian, Dargaz (Nord horassan) fouill es 1994 et 1995". *Studia Iranica*, 27/2: 213-250.
- Rahbar, M. A., (1999). "Dargaz". (Khorassan): découvertes de panneaux de stes Sassanides. *Dossiers 'Archéologie*, 243: 62 - 65.
- Rahbar, M., (2004). "Le monument Sassanide de Bandian, Dargaz. Un temple du Feu D'après les Dernieres Découvertes 1996-98". *Studia Iranica*, 33 (1): 7-30.
- Rahbar, M., (2008). "The Discovery of a Sasanian Period Fire Temple at Bandiyān, Dargaz". in : D. Kennet, P. Luft, eds., *Current Research in Sasanian Archaeology, Art and History*. Proceedings of a Conference held at Durham University, November 3rd and 4th, 2001 organized by the Centre for Iranian Studies, IMEIS and the Department of Archaeology of Durham University. Oxford, Archaeopress: 15-40.
- Ravandi Al-Qasani. R., (1955). *Divan*. edited by: Seyed Jalal Al-din Urmavi, Tehran: Majles (in Persian).
- Qomi, H. M., (1979). *History of Qom*. trans. by: Hassan b. Ali b. Abd Al-Malek Qomi. Qom: The Great Library of the Grand Ayatollah Marashi Najafi (in Persian).
- Schippmann, K., (1972). *Die iranischen Feuerheiligtümer*. Berlin.
- Weber, ., (2007). *Einige Bemerkungen zur Palaeographie des Pahlavi*. In: M. Macuch, M. Maggi and W. Sundermann (eds.). *Iranian Languages and Texts from Iran and Turan*, Donald E. Emmerick Memorial Volume (IRANICA, ed. M. Macuch, 13), Wiesbaden: 433–442.